

Znaki, które żyją

Jakub Trendowicz

Wydawnictwo WAM
Dominikański Ośrodek Liturgiczny

© Wydawnictwo WAM, 2026
© Dominikański Ośrodek Liturgiczny – Fundacja Dominikańska, 2026

Opieka redakcyjna: Joanna Pakuza
Redakcja: Katarzyna Onderka
Korekta: Katarzyna Solecka
Projekt okładki: Natalia Miazga
Skład: Edycja

Redaktor naukowy serii: ks. dr Krzysztof Porosło

ISBN 978-83-277-5140-9

NIHIL OBSTAT

Przełożony Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego,
ks. Jarosław Paszyński SJ, prowincjał, Kraków, dn. 2 marca 2026 r.,
l.dz. 21/2026

WYDAWNICTWO WAM

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DOMINIKAŃSKI OŚRODEK LITURGICZNY –
FUNDACJA DOMINIKAŃSKA

ul. Stolarska 6/30
31-043 Kraków
tel. 12 430 19 34, faks wew. 11
e-mail: biuro@liturgia.dominikanie.pl

DZIAŁ HANDLOWY WYDAWNICTWA WAM

tel. 12 62 93 254-255
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA WYDAWNICTWA WAM

tel. 12 62 93 260
www.wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA

DOMINIKAŃSKIEGO OŚRODKA LITURGICZNEGO
www.dol.org.pl/sklep

Druk i oprawa: K&K • Kraków

Publikację wydrukowano na papierze Artis White 70 g vol. 1.6

Spis treści

WYKAZ SKRÓTÓW	9
PRZEDMOWA	11
WSTĘP	15
1. ISTOTA AKTU LITURGICZNEGO	27
1.1. Modlitewne działanie nośnikiem otwarcia się na „bezcelowość” liturgii	28
1.2. Kwestia aktu liturgicznego w <i>Liście</i> R. Guardiniego z 1964 r.	38
1.3. Wtajemniczenie w misterium przez czynne uczestnictwo w kulcie.	49
2. SYSTEMATYCZNA METODA W TEOLOGICZNEJ NAUCE O LITURGII JAKO ATRYBUT FORMACJI LITURGICZNEJ.	63
2.1. Innowacyjne podejście do badań nad liturgią jako <i>Liturgiewissenschaft</i>	64
2.2. Kościół spełniający kult jako punkt wyjścia dla formacji liturgicznej	72
2.3. Holistyczne ujęcie formacji liturgicznej	79
3. WYZWANIA APOLOGETYCZNE FORMACJI LITURGICZNEJ W XXI WIEKU	87
3.1. Subiektywizacja i emocjonalizacja działania liturgicznego ...	88
3.2. Nadmierne myślenie funkcjonalne substytutem teologicznego wymiaru symbolu	99
3.3. Transhumanistyczne dążenia przeciw duchowej sferze człowieka.	111
ZAKOŃCZENIE	125
BIBLIOGRAFIA	129

Żonie Magdalenie i synowi Edmundowi

Autor

Składamy serdeczne podziękowania
Fundacji *Pro Futuro Theologiae* z Torunia
za sfinansowanie wydania tej książki

Koedytorzy wydania

Wykaz skrótów

KL	– Konstytucja o liturgii świętej <i>Sacrosanctum concilium</i>
KKK	– Katechizm Kościoła Katolickiego
DD	– FRANCISZEK, List apostolski <i>Desiderio desideravi</i>
Akt liturgiczny	– R. GUARDINI, <i>Akt liturgiczny i obecne zadania formacji liturgicznej</i>
Czyn historyczny	– R. GUARDINI, <i>Czyn historyczny a działanie liturgiczne</i>
Formacja	– R. GUARDINI, <i>Formacja liturgiczna</i>
Meditations	– R. GUARDINI, <i>Meditations Before Mass</i>
O misterium	– R. GUARDINI, <i>O misterium liturgicznym</i>
Słowo w kwestii	– R. GUARDINI, <i>Słowo w kwestii liturgicznej</i>
O duchu	– R. GUARDINI, <i>O duchu liturgii</i>
Über die systematische	– R. GUARDINI, <i>Über die systematische Methode in der Liturgiewissenschaft</i>
Znaki święte	– R. GUARDINI, <i>Znaki święte</i>
Kościół Pana	– R. GUARDINI, <i>Kościół Pana</i>
Koniec czasów	– R. GUARDINI, <i>Koniec czasów nowożytnych</i>
Przedszkole	– R. GUARDINI, <i>Przedszkole modlitwy</i>
Listy	– R. GUARDINI, <i>Listy znad jeziora Como</i>

Przedmowa

Choć może się wydawać, że niektóre terminy i pojęcia od zawsze należą do słownika chrześcijańskiego, historia pokazuje często coś przeciwnego. Z biegiem czasu bowiem słowa, które niegdyś były nośnikami żywego sensu, zaczynają funkcjonować jak znaki pozbawione treści. Przychodzi mi na myśl słynna „tablica z Macondo” z powieści Gabriela Garcíi Márqueza *Sto lat samotności*, na której mieszkańcy zapisywali nazwy rzeczy, aby nie zapomnieć ich znaczenia. Po latach pojawiła się jednak wątpliwość, czy pierwotny sens tych słów został właściwie odczytany. Brzmiały znajomo, były oswojone, lecz przestały być rozumiane. Stały się znane, a zarazem obce – nic już niemówiące. Wraz z rozwojem ruchu liturgicznego w XX wieku do języka Kościoła powrócił grecki termin *mystagogía* (μυσταγωγία), najczęściej tłumaczony jako „wtajemniczenie”. Niósł on ze sobą liczne skojarzenia: od odwołań do religii misteryjnych przez podejrzenie ekskluzywizmu aż po obawy przed zamknięciem wiary w elitarnym kręgu „wiedzących”, a więc gnostyków. Tymczasem – również dzięki refleksji Romano Guardiniego – mistagogia nie oznacza przekazywania informacji, lecz wprowadzanie w rzeczywistość, która obejmuje całe życie człowieka. Jest ona sposobem stawania się chrześcijaninem: przez wejście w tajemnicę, życie nią i pozwolenie, by inni w nią wprowadzali.

Greckie *mystagogía* nie oznacza biernego obserwatora idącego obok, lecz kogoś realnie włączonego w działanie. Do mistagogii nie wystarczy więc przekaz zasobu informacji, który niczym

Przedmowa

materiał do egzaminu należy zwyczajnie przyswoić. Włączenie w życie Kościoła dokonuje się przez wspólne uczestnictwo w celebracji *mysterium*. Nie decyduje tu „waga” intelektualnych argumentów przechylających szalę na stronę chrześcijaństwa, lecz udział w rzeczywistości, która przez kult dotyka i przemienia uczestnika liturgii.

Tak rozumiane wejście w misterium ma charakter formacyjny. Przynosi skutki wychowawcze, przemienia tego, kto w nim uczestniczy. Dlatego formacja nie zaczyna się od instrukcji, lecz od przyjęcia łaski. Ustawia ona pewną „gramatykę” życia chrześcijańskiego: nie jako musztrę czy ideologiczne przeszkolenie, lecz jako konsekwencję sprawowanego kultu. I właśnie w tym miejscu pojawiają się trudności. Choć wielu autorów i wykładowców podkreśla ten wymiar liturgii, niewielu potrafi odpowiedzieć na pytanie: „jak to zrobić w praktyce”.

Jednym z tych, którzy nie poprzestali na diagnozach i ogólnym narzekaniu, był Romano Guardini (1885–1968). Wskazał drogę wyjścia, która zaczyna się od przywrócenia słowom ich znaczenia, a następnie polega na konsekwentnej realizacji programu nie tyle „pouczania”, ile „wtajemniczenia”. Program ten osadził w doświadczeniu liturgii Kościoła, która niestety dla wielu stała się w XX wieku mechanicznym spełnianiem obowiązku, zamiast doświadczeniem czerpania ze źródła, dostępu do „wody żywej”, odnawiającej całe życie chrześcijańskie. Drogą do pokonania tego miało być autentyczne uczestnictwo w Eucharystii.

To jednak rodzi kolejne pytania. Czym właściwie jest „uczestnictwo” w liturgii? Czy wystarczy być obecnym w określonym miejscu i czasie? Czy konieczna jest pełna świadomość wszystkich znaczeń i niuansów? A może aktywne uczestnictwo sprowadza się do wykonywania funkcji i posług, w przeciwieństwie do „biernych” uczestników? Guardini widział jednak w takim podejściu, przebijającym w powyższych pytaniach, przejaw głębszego kryzysu katolickiego rozumienia liturgii. W aktywnym

uczestnictwie (łac. *participatio actuosa*) nie chodzi bowiem jedynie o poprawność formy celebracyjnej, lecz o sam akt liturgiczny. Zbyt łatwo zatrzymujemy się na tym, co zewnętrzne, ulegając przekonaniu, że sama zmiana rytu automatycznie przemieni postawę człowieka. Przejawem takiego magicznego myślenia może być również przekonanie, że same „zmiany w liturgii” wszystko zmieniają.

Po ponad sześćdziesięciu latach sytuacja uległa dalszemu zaostrożeniu. Pojawiają się tendencje do „od-liturgicznienia” chrześcijaństwa i odrzucenia jego sakramentalności. Katolicyzm bywa redukowany do roli klubu lub systemu opinii i doktryn. Niekiedy wyraża się nawet swoisty „wstyd” wobec publicznego sprawowania czynności liturgicznych, uznawanych za nieprzystające do wrażliwości współczesnego człowieka.

Z tymi wszystkimi problemami mierzy się Jakub Trendowicz – teolog, który kilka lat temu rozpoczął studia na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika i od początku związał się z naszym Ośrodkiem Liturgicznym „Mysterium Fidei” działającym przy Fundacji Pro Futuro Theologiae w Toruniu. Książka, którą trzymają Państwo w rękach, jest owocem naszej wspólnej pracy seminaryjnej oraz wieloletnich dyskusji prowadzonych w ramach inicjatywy duszpasterstwa liturgicznego. Nie jest to zatem kolejna akademicka dysertacja, lecz pełne pasji i odpowiedzialności odczytanie programu formacji liturgicznej Romano Guardiniego po upływie ponad pół wieku. Autor zebrał kluczowe teksty, poddał je krytycznej analizie, wyodrębnił zasadnicze idee i skonfrontował je z refleksją innych liturgistów epoki.

Wnioski, do których dochodzi Trendowicz, nie ograniczają się do streszczenia myśli Guardiniego. Publikacja ta stanowi próbę zarysowania konkretnych kierunków działania. Zanurzony w debatę współczesnej teologii liturgii autor idzie krok dalej, pozostawiając czytelnikowi coś szczególnie cennego: klarowną strukturę myśli Guardiniego, pozwalającą właściwie ocenić jego znaczenie

Przedmowa

dla liturgii XX wieku, ale także nawiązania i inspiracje. Jest to zarazem przestroga przed pokusą kartezjanizmu, wedle której ryt i działanie liturgiczne mają sens jedynie wtedy, gdy są w pełni świadome i intelektualnie uchwytnie. Nie zawsze przecież mamy pełną świadomość sensu wszystkich codziennych czynności, np. takich jak mycie zębów, a jednak realnie one nas kształtują.

Z tych powodów książka Jakuba Trendowicza jest przewodnikiem po badaniach nad myślą jednego z najważniejszych teologów liturgii XX wieku. Pomaga wyostrzyć spojrzenie na rzeczywistość bliską chrześcijaninowi, a często traktowaną powierzchownie. Nie jest przy tym intelektualną lamentacją ani nostalgicznym narzekaniem, lecz propozycją wykonania jednego lub dwóch kroków we właściwym kierunku. Przyjmując mistagogię za punkt odniesienia, publikacja ta może stać się cenną pomocą dla formatorów, pasjonatów liturgii oraz dla tych, którzy w kryzysie wiary czują, że „coś nie działa”, ale nie wiedzą, gdzie zacząć. Jest to również zaproszenie, by z odwagą wejść na drogę, którą wskazał Romano Guardini.

Zachęcam do lektury. Jestem pewien, że jak każda dobra książka, i ta będzie „dawała do myślenia”.

Ks. prof. dr hab. Piotr Roszak
Toruń, w drugą niedzielę adwentu, 7 grudnia 2025 r.

Wstęp

Soborowa Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium* stanowi syntezę wieloletnich działań naukowców oraz duszpasterzy, którzy już w XIX wieku zwrócili uwagę na konieczność odświeżenia namysłu nad liturgiczną sferą życia Kościoła¹. Stąd działalność tak zwanego ruchu liturgicznego określa się mianem fundamentu współczesnych przemian w zakresie rozumienia istoty liturgii. Ta mocno zaangażowana grupa stała się swoistym symbolem reform, jakie dokonały się po Soborze Watykańskim Drugim.

Początki tego nurtu sięgają pierwszej połowy XIX wieku, kiedy Prosper Guéranger, opat benedyktynów w Solesmes, po trudnych doświadczeniach rewolucji francuskiej zaczął podkreślać większą wartość wspólnotowej modlitwy Kościoła, zwracając uwagę szczególnie na duchowy wymiar liturgii². Daniel Brzeziński twierdzi, że tezy Guérangera wywarły wpływ również na

- 1 Por. S. CZERWIK, *Teologia liturgii w ujęciu konstytucji „Sacrosanctum Concilium” i w całości kształcie dzieła Soboru Watykańskiego II*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 41 (1988), nr 2, s. 155–156; D. KWIATKOWSKI, *Recepcja konstytucji o liturgii „Sacrosanctum concilium” w Katechizmie Kościoła katolickiego*, „Liturgia Sacra” 19 (2013), nr 2, s. 280; T. BAĆ, *Świadome, owocne i czynne uczestnictwo w liturgii według Konstytucji o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium” Soboru Watykańskiego II*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 18–20 (2011–2013), s. 108.
- 2 Por. D. BRZEZIŃSKI, *W poszukiwaniu teologicznego sensu liturgii: refleksje na 2000-lecie chrześcijaństwa*, „Studia Płockie” 28 (2000), s. 39; B. NEUNHEUSER, *Sto lat Ruchu Odnowy Liturgicznej zapoczątkowanego przez o. Prospera Guéranger: przeszłość i perspektywy*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 29 (1976), nr 4, s. 195–207; J.J. KOPEĆ, *Ruch liturgiczny, reforma i odnowa liturgiczna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 38 (1985), nr 4–5, s. 265–285; P. WALEŃDZIK, *Wpływ idei Ruchu liturgicznego na sposób pojmowania liturgii przez kardynała Stefana Wyszyńskiego*, „Studia Prymasowskie” 3 (2009), s. 245–249.

Wstęp

ówczesnego czołowego polskiego liturgistę – abp. Antoniego Juliana Nowowiejskiego³. Po śmierci francuskiego myśliciela jego pracę kontynuowali inni benedyktyni – zwłaszcza o. Fernand Cabrol i o. Jean Leclercq⁴.

Inicjatorska działalność Guérangera wpłynęła na rozwój ruchu liturgicznego w innych krajach⁵. Istotną rolę w tym zakresie odegrał Lambert Beauduin OSB, którego wykład podczas Kongresu Katolickiego w Malignes (Mechelen) w Belgii zapoczątkował proces wprowadzania nowego ujmowania kwestii liturgii⁶. Innym czołowym przedstawicielem reform liturgicznych był niemiecki benedyktyn Odon Casel z Maria Laach, który dzięki wnikliwym badaniom ustalił, że centrum liturgii zajmuje Misterium Paschalne, w ramach którego sprawowany jest kult na sposób anamnetyczny⁷.

Oddziaływanie ruchu liturgicznego znalazło oddźwięk również w nauczaniu Kościoła. Należy w tym miejscu wspomnieć reformę niektórych obrzędów dokonaną przez Piusa XII⁸, która nastąpiła około dziesięć lat przed promulgacją Konstytucji o liturgii świętej, co w jednoznaczny sposób wskazuje na zainteresowanie konkretnymi reformami jeszcze przed Soborem Watykańskim Drugim. Szczególnie istotna w tym względzie była również odnowa muzyki kościelnej, jaką wprowadził Pius X już na początku XX wieku⁹.

3 Por. D. BRZEZIŃSKI, *W poszukiwaniu teologicznego...*, s. 40.

4 Por. D. BRZEZIŃSKI, *W poszukiwaniu teologicznego...*, s. 40.

5 Por. S. CICHY, *Ruch liturgiczny jako „przejście Ducha Świętego w Kościele”*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 21 (2005), s. 174–179.

6 Por. D. BRZEZIŃSKI, *W poszukiwaniu teologicznego...*, s. 40; S. CICHY, *Ruch liturgiczny jako...*, s. 176.

7 Por. D. BRZEZIŃSKI, *W poszukiwaniu teologicznego...*, s. 43–46.

8 Por. M. KARAS, *Reforma liturgiczna Piusa XII i Jana XXIII*, „Studia Theologica Varsaviensia” 58 (2020), nr 1, s. 166–205.

9 Por. C. KRAKOWIAK, *Participatio actuosa fidelium we Mszy św. od Piusa X do Konstytucji Sacrosanctum Concilium*, „Liturgia Sacra” 28 (2022), nr 2, s. 149–161; J.J. JANICKI, *Odnowa śpiewu i muzyki kościelnej – aktualność przesłania św. Piusa X w „Inter sollicitudines pastoralis officii” z 22 listopada 1903 roku*, „Pro Musica Sacra” 12 (2014), s. 41–53.

Zasadniczy wkład w nowe ujmowanie kwestii teologicznego namysłu nad liturgią wniosła encyklika Piusa XII *Mediator Dei*. W znacznej mierze nawiązuje ona do tego, co wypracowywali badacze związani z ruchem liturgicznym. Papież po raz pierwszy podjął próbę zdefiniowania liturgii:

Liturgia święta stanowi więc kult publiczny, jaki Zbawiciel nasz, Głowa Kościoła, żywi dla Ojca Niebieskiego, i jaki społeczność wiernych oddaje Założycielowi swojemu, a przezeń Ojcu Przedwiecznemu. Krótko mówiąc, liturgia obejmuje całkowity kult publiczny Ciała Mistycznego Jezusa Chrystusa, a więc Jego Głowy i członków¹⁰.

Natomiast ojcowie soborowi w Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium* piszą, że:

słusznie przeto uważa się liturgię za wykonywanie kapłańskiego urzędu Jezusa Chrystusa; w niej przez znaki widzialne wyraża się, i w sposób właściwy poszczególnym znakom urzeczywistnia uświęcenie człowieka, a mistyczne Ciało Jezusa Chrystusa, to jest Głowa ze swymi członkami, wykonuje całkowity kult publiczny¹¹.

Zapis ten bardzo często jest określany jako współczesna definicja liturgii. Ujęcie takowe jest owocem wieloletnich prac tak zwanego ruchu liturgicznego¹². Zwrócenie szczególnej uwagi na osobę Jezusa Chrystusa jest konstytutywne dla poprawnego ujmowania charakterystyki tego, czym w istocie liturgia jest. Występują tutaj skorelowane ze sobą dwa pojęcia: „znaki widzialne

10 Pius XII, Encyklika *Mediator Dei*, opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pius_xii/encykliki/mediator_dei_20111947#m2 [dostęp: 11 V 2025]. Por. A. Wronka, *25 lat od wydania encykliki Piusa XII „Mediator Dei”*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 25 (1972), nr 6, s. 301–306; D. Brzeziński, *Rok liturgiczny w nauczaniu papieża Piusa XII. W 75. rocznicę ogłoszenia encykliki o liturgii „Mediator Dei”*, „Polonia Sacra” 27 (2023), nr 1, s. 157–174.

11 KL 7.

12 Por. A. DUDEK, *Teologiczne założenia odnowy i reformy liturgicznej II Soboru Watykańskiego*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 36 (2017), nr 2, s. 91–105.

Wstęp

(*signa sensibilia*)” oraz „kult publiczny (*cultus publicus*)”. Jest to uwypuklenie tego, że kult, jaki Kościół spełnia i sprawuje, jest nieodłącznie związany ze znakami widzialnymi. Dla celebracji sakramentów istotne jest wykonanie danego aktu zewnętrznego, który dopiero w połączeniu z odpowiednimi słowami staje się skuteczny, dzięki mocy Chrystusa, która płynie od Niego samego – Głowy – aż do Ciała Mistycznego (materia i forma sakramentalna)¹³.

Holistyczna reforma liturgiczna, która rozpoczęła się po promulgacji *Sacrosanctum concilium*, wywołała niestety szereg wątpliwości w zakresie interpretowania nowych przepisów liturgicznych, zwłaszcza w okresie, kiedy funkcjonowała „liturgia przejściowa”¹⁴. Należy w tym kontekście podkreślić, że wskazania wykonywania poszczególnych założeń konstytucji nie miały charakteru jurydycznego¹⁵. Wobec tego poszczególne konferencje episkopatów były proszone, aby przesyłać do Stolicy Apostolskiej własne spostrzeżenia dotyczące wprowadzania zmian w obrębie życia liturgicznego¹⁶.

Komunikaty zwrotne były przeważnie pozytywne¹⁷. Za uważano jednak problem z dynamicznym wprowadzaniem zmian w obrębie obrzędów, a także deficyt duszpasterskiego zaangażowania wobec wdrażanych zmian liturgicznych¹⁸. Zasadniczą przeszkodą w usystematyzowaniu tych zmian była

13 Dobitnie przypomniała o tym Dykasteria Nauki Wiary w Nocie *Gestis verbisque*. Por. www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_dff_doc_20240202_gestis-verbisque_pl.html [dostęp: 11 V 2025].

14 Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią. Studium nad reformą liturgii rzymskiej w pierwszej fazie odnowy liturgicznej (1964–1967)*, Wydawnictwo Miles, Kraków 2024, s. 33–38, 395–414.

15 Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią...*, s. 395.

16 Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią...*, s. 415. Reakcje wszystkich konferencji episkopatów w latach 1965–1967 (w okresie tzw. liturgii przejściowej) zawiera VI rozdział wspomnianej publikacji. Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią...*, s. 415–464.

17 Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią...*, s. 463.

18 Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią...*, s. 464.

również trudność z dostosowaniem języków narodowych do charakteru języka łacińskiego, będącego podstawowym językiem Kościoła¹⁹.

Mimo upływu sześćdziesięciu lat od wydarzenia Soboru Watykańskiego Drugiego i rozpoczęcia wprowadzania holistycznych reform liturgicznych nadal bardzo często życie liturgiczne nie jest uporządkowane według tego, o co zabiegali przedstawiciele ruchu liturgicznego i ojcowie soborowi w Konstytucji o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*. Cassian Folsom OSB, amerykański mnich, wykładowca liturgiki na Papieskim Instytucie Liturgicznym Świętego Anzelma w Rzymie, w książce *Człowiek współczesny a liturgia. Diagnoza, skutki i leczenie choroby toczonej liturgią rzymską*, będącej syntezą treści z dziesiątej edycji rekollekcji liturgicznych *Mysterium fascinans*, nawiązuje we wprowadzeniu do słów kard. Roberta Sarah, który określił liturgię jako „chorą”²⁰. Dalej natomiast wskazuje na „wielki rozwód”, który działa degradująco na życie liturgiczne, a określa go jako dychotomię w dwojakim sposobie poznania: intelektualnym/rozumowym i intuicyjnym/symbolicznym²¹.

W prowadzonym wywodzie C. Folsom wielokrotnie odwołuje się do Romana Guardiniego, jednego z przedstawicieli ruchu liturgicznego, zwłaszcza w kontekście szukania przyczyn problemów, z jakimi zmagają się współczesna liturgia. Owe nawiązania do osoby Romana Guardiniego oraz przypadająca 17 lutego 2025 r. 140. rocznica jego urodzin stały się inspiracją do zapoznania się z dziełami tego teologa i powstania niniejszego opracowania w nawiązaniu do jego twórczości.

19 Por. D. MAKOWSKI, *Między „starą” a „nową” liturgią...*, s. 464.

20 Por. C. FOLSOM, *Człowiek współczesny a liturgia. Diagnoza, skutki i leczenie choroby toczonej liturgią rzymską*, tłum. D. JURCZAK i in., red. K. POROSŁO, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków 2018, s. 26; R. SARAH, *Moc milczenia. Przeciw dyktaturze hałasu*, tłum. A. KURAŚ, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 2017, s. 186.

21 Por. C. FOLSOM, *Człowiek współczesny a liturgia...*, s. 27–44.